

Det bor också kvinnor i det europeiska huset

*Äktenskapsmönstret i Europa förändrades under 1800-talet.
Fler och fler väntade med att gifta sig tills de hade nått en viss levnadsstandard.
Äktenskapet betraktades som kvinnans enda uppgift och hon blev en nyckelperson som
mor och husmor. Men även om kvinnor inte var politiskt aktiva i
samma grad som män blev kön en central faktor i
utformningen av politiska lösningar.*

Då jag för många år sedan studerade i USA fanns det möjlighet att gå en kurs i Europas historia. Den var ingenting för mig. Jag ansåg att det var amerikansk okunnighet att tro att det gick att skildra så olika länder under den gemensamma beteckningen Europa. Jag var tydligen uppfostrad med nationalstaternas historiesyn.

Allteftersom tiden gått – och i takt med ökad europeisk integration – har Europahistoria mer och mer blivit ett supplement till nationalhistorien. Idag vill jag ändå hävda att det är möjligt att tala om något gemensamt europeiskt. Den här artikeln bygger på boken *Den moderne tid*, femte bandet i *Det europeiske Hus*, som jag skrev tillsammans med Karin Lützen och som behandlar perioden 1870-1945.¹ Vi hade där goda möjligheter att göra det som vi ofta beskyller andra historiker för att inte göra, nämligen integrera könet i den allmänna historien. Det var inte helt lätt, men visade sig ändå vara lättare i de socialhistoriska och kulturhistoriska avsnitten än i beskrivningen av den politiska utvecklingen. Just för att vi lade tonvikten på vetenskapens betydelse, den andra industriella revolutionen och befolkningsutvecklingen, kom det med något om kön. Men idealiskt blev det inte. Även om det finns mycket material om kvinnors liv och historia är bilden trots allt inte komplett. Det finns fortfarande många luckor, som gör det svårt att integrera kvinnornas historia. Men detta är bara ena delen av förklaringen, den andra är att det nog krävs mer omfattande

bearbetningar för att integrera könet (Rosenbeck 1992:136 ff, Rosenbeck 1994). Jag ska i den här artikeln sammanfatta några karakteristiska drag i kvinnors situation i den västliga världen, som vi fann under arbetet med europeisk historia från 1870 till 1945.²

Kvinnan som mor en nyckelfigur

Med upplysningstiden, franska revolutionen och Amerikas krav på oavhängighet på 1700-talet kom både politiska och ideologiska frågor upp på dagordningen. Kvinnofrågan restes och det ställdes en lång rad kvinnokrav, men varken de politiska strömningarna eller franska revolutionen medförde ökad jämställdhet. Kvinnorna var ännu i mitten av 1800-talet omyndiga och utan rösträtt. År 1848 var annars ännu ett revolutionsår i den västliga världen, där det under mottot frihet, jämlikhet och broderskap infördes allmän rösträtt för män. Kvinnorna blev än en gång snuvade. Men omkring 1870 var kvinnorna beredda att ställa jämställdhetskrav, som under de följande årtiondena också blev tillgodosedda. Att det lyckades den här gången hänger samman med de samhällsförändringar som industrialisering och urbanisering hade medfört (Blom 1992).

Utöver den ekonomiska revolution som började i England i slutet av 1700-talet fick också den demografiska revolutionen betydelse för Europas kvinnor. Befolkningen blev en central faktor i det moderna samhället – som

arbetskraft och som soldater. Kvaliteten på befolkningen skulle förbättras och detta blev ett sätt att reglera kapitalismen, antingen som befolkningspolitik eller senare som socialpolitik. Kvinnan som mor och husmor blev en nyckelperson i omsorgen om befolkningen. Man tänkte vidareutveckla ett gammalt upplysningsprojekt, som kan föras tillbaka till franska revolutionen, nämligen det aktiva moderskapet. I Amerika och delar av Europa var det tanken på "republikanska mödrar" som väckte entusiasm och uppslutning hos framstegsvänliga radikala republikaner, inte tanken på kvinnors politiska rättigheter eller deltagande i offentligheten. Men för att få goda samhällsmedborgare var det viktigt att mödrarna var upplysta och fria (Vogt 1991:89).

Kvinnan som mor och husmor blev en nyckelfigur i reformerandet av industrisamhället. "Den som styr vaggan styr världen" är ett ordspråk, som dock uttrycker en sanning med modifikation. Styrandet höll sig till privatlivet, medan politiken blev ett offentligt åtagande och förbehållet männen. Men även om kvinnorna inte i samma grad som männen var aktörer i utformningen av politiken, blev kön en central faktor i upprättandet av en lång rad moderna institutioner, i formuleringen av nationalstaternas ideologi och utformningen av politiska lösningar. Genom att analysera kvinnornas situation både som erfarenheter och representation går det att visa att det även med avsaknad av konkreta kvinnor i olika institutioner ständigt ingår bilder av kvinnor och kön (Rosenbeck 1992, Rosenbeck 1994).³ Därför är det möjligt att låta ett av fundamenten i det moderna europeiska huset vara kvinnan och könet. På motsvarande sätt har den australiensiska feministen *Rosi Braidotti* i sin bok *Patterns of Dissonance* framhåvt "det feminina som det eviga andra i den teoretiska diskussionen om modernitetens centrala fråga" (Braidotti 1991:45).

Hög giftasålder gav lägre födelsetal

Omkring år 1800 började det bli tydligt att Europa skilde sig från andra kulturer i befolkningsmässigt hänseende.⁴ Redan *Thomas*

Malthus ägnade 1798 första delen av sin *Essay om befolkningsförhållanden* åt "kontrollen av befolkningsökningen i de mindre civiliserade delarna av världen och i gångna tider" medan andra delen beskrev "det moderna Europas olika stater". Att förhållandena inte var desamma beror på en mer behärskad europeisk befolkningsstillväxt än vad som senare blev fallet i utvecklingsländerna. Den gjorde det lättare att få jordens avkastning att räcka till, samtidigt som lägre födelsetal ofta hade positiv inverkan på dödligheten. Redan omkring 1800 skilde sig äktenskaps-, födelse- och dödlighetsmönstren liksom levnadsstandarden från förhållandena i resten av världen, och därför kunde Europa inte ens vid den tidpunkten rubriceras uteslutande som utvecklings- och bondeland.

Orsaken till denna utveckling finns i det västeuropeiska äktenskapsmönstret, vars kännetecken är dels hög giftasålder dels förhållandet att en stor del av befolkningen aldrig gifte sig. Den mest effektiva formen av barnbegränsning i det förindustriella bondesamhället var den höga giftasåldern, genom att kvinnorna under en väsentlig del av sin fertila period inte bidrog till att öka födelsetalet. Det betydde sannolikt att den sexuella aktiviteten hölls tillbaka – i varje fall blev det inga barn av den. Även om födelsetalet var högt jämfört med idag var det ändå inte stort, mest tack vare den omedvetna formen av barnbegränsning i det europeiska äktenskapsmönstret. När detta uppstod vet man inte, men det kan med någorlunda säkerhet föras tillbaka till 1700-talet och fanns kvar ända till vårt århundrade.

Det västeuropeiska äktenskapsmönstret är ganska unikt i världen och förekommer inte hos icke-europeiska folkslag. Mönstret hade sin utbredning över nästan hela Europa, i den del som låg väster om en linje mellan S:t Petersburg och Trieste. Den östliga och sydöstliga delen föll utanför, här gifte man sig tidigt och nästan ingen förblev ogift. Ungern, Grekland, de södra delarna av Italien och Spanien låg på gränsen mellan det västeuropeiska och det östeuropeiska mönstret, som var det förhärskande i Bosnien, Bulgarien, Rumänien, Ryssland och Serbien. Skillnaden mellan det västliga och östliga mönstret var

särskilt tydlig för kvinnorna. Omkring 1900 var mindre än fem procent av kvinnorna ensamma vid 50 års ålder i Östeuropa, medan det i väst rörde sig om tio till femton procent. Här var det accepterat att inte vara gift, ett alternativ som knappt existerade i öst.

Ett europeiskt äktenskap förutsatte definitionsmässigt en ekonomisk bas för makarnas och barnens liv. Detta begränsade antalet äktenskap men bidrog också till att främja ungdomarnas lust att skrapa ihop mer tillgångar än vad som var absolut nödvändigt för att överleva. Man hade åtskilliga år som vuxen innan man gifte sig, en period i produktiv ålder men utan ansvar för barn, då det var möjligt att spara pengar.

Detta sparande i breda befolkningslager har ställt krav på något mer än maten för dagen. Därmed har det bidragit till större efterfrågan på varor än i en befolkning med bara ett fåtal rika familjer och majoriteten på existensminimum. Sådant skapar ingen stor efterfrågan, än mindre massproduktion. Det handlar om ett speciellt europeiskt fenomen, som kanske kan hjälpa till att förklara varför grunden lades till en europeisk "take-off" mot modern ekonomisk tillväxt. Folk väntade med att gifta sig för att det krävde en viss levnadsstandard, en standard som kunde variera med social position, men kravet på att ha något på kistbotten slog igenom i breda befolkningslager.

Detta är skälet till att sparbössa och bankbok sedan dess har varit en nödvändig dopgåva. Jag hittade för några år sedan min farmors sparbanksbok. Från sitt sextonde levnadsår 1902 och i sjutton år framåt hade hon två gånger om året satt in en summa på sparbanken, så att hon inte stod på bar backe när hon 1919 gifte sig med en änklings med tre barn. Min farmors beteende var typiskt för det västeuropeiska äktenskapsmönstret och för den stora grupp ungdomar som tidigt kom ut och arbetade men gifte sig sent och därför hann spara ihop något.

Det var ekonomiska hinder – kravet att försörjningen skulle vara ordnad – som i Europa bestämde antalet äktenskap. I andra kulturer där familjestrukturen bygger på storfamiljen, bor det nygifta paret kvar i familjen och det föreligger inte på samma sätt ekonomiska hin-

der för äktenskapet – nästan alla kvinnor blir gifta och det mycket tidigt. Medan det i Europa blev en utbredd uppfattning att en man måste vänta med att gifta sig tills han kunde försörja en familj, var situationen annorlunda i Östeuropa. Här existerade ett system av större enheter och med större hushåll, vilket medförde att folk inte på samma sätt behövde vänta med att gifta sig. I Västeuropa sköts mindre hushåll och gårdar av en enda familj och ges vidare till en ensam arvinge.

Det europeiska systemet med ensamavinge – stamfamiljen – kan också kasta ljus över äktenskapsmönstret. Män måste vänta tills det fanns jord disponibel eller tills de gamla dog, men det förklarar inte att kvinnor gifte sig så sent. Det mest unika i det europeiska mönstret ligger i att kvinnorna inte behövde bli bortgifta som mycket unga. Det är svårt att säga vad det beror på, men kanske får man söka svaret i skillnaden i uppfattningen av sexualiteten (Mernissi 1987).

I muslimska länder är inställningen den att kvinnornas sexualitet är både aktiv och farlig. Eftersom kvinnorna är farliga och har stor makt måste man övervaka dem och stänga in dem bakom slöjor och fönsterluckor. Det är opassande att en man och en kvinna blir känslomässigt engagerade i varandra och att det uppstår en allt uppslukande kärlek. Därför skiljs könen åt och kvinnorna isoleras. Enligt västliga tankegångar är den kvinnliga sexualiteten passiv, och därför finns det inte behov av övervakning och tvång eller av att tämja den kvinnliga sexualiteten. Den europeiska uppfattningen har genom århundraden varit att mannen och hans säd var den avgörande faktorn vid skapandet av en ny individ. Upp-täckten av ägget på 1800-talet medverkade till att kvinnorna fick en aktiv roll i befruktningen men det betydde inte att de ansågs ha en mera aktiv sexualitet. Det blev en vanlig uppfattning att den kvinnliga sexualiteten var passiv och den manliga aktiv, en skillnad som ansågs bygga på anatomin. I västliga kulturer är könsskillnader och olikheter baserade på uppfattningen om kvinnors biologiska underlägsenhet. Kvinnorna i väst har å andra sidan sluppit dölja sig bakom slöjor. Det europeiska

äktenskapsmönstret som var det förhärskande i ca 200 år ända fram till mitten av 1900-talet fick stor betydelse för Europas sociala och ekonomiska historia.

Biologisk myt hindrade kvinnors utbildning

Var det anatomin som öde som medverkade till att västliga kvinnor kunde röra sig någorlunda fritt? Fungerade den kvinnliga biologin som ett slags skyddande slöja? Vetenskapen var i det moderna samhället med om att definiera könsskillnader på naturvetenskaplig, biologisk grund. Jag har i *Kvindekøn* påvisat hur den könsliga arbetsdelningen inte längre utgick från produktionen där könen hade var sina uppgifter utan ersattes av en ny arbetsdelning, där könsskillnad och särart utformades på ett vetenskapligt språk (Rosenbeck 1987). Att jag kan hävda att det rör sig om något allmänt europeiskt hänger samman med att den kvinnouppfattning som jag i ett nationellt material analyserade fram i *Kvindekøn* inte visade sig vara något speciellt danskt utan ett västligt fenomen. Att det var det gemensamma som framträdde klarast beror på att jag i *Kvindekøn* koncentrerade mig på den vetenskapliga institutionen och att Karin Lützen och jag också lät den vara den röda tråden i Europahistorien. Vi var båda inspirerade av *Michael Foucaults* institutionskritik som gör det möjligt att analysera vetenskapen som en social konstruktion.⁵ Att vetenskapen inte bara speglar utan också producerar verkligheten innebär att den förmedlar mer än sitt innehåll, t ex könsskillnader. Det är vidare kännetecknande för det moderna västliga samhället att vetenskapen spelar en så stor roll. Det markerar en skillnad mot både tidigare perioder i Europas historia och mot icke-europeiska samhällen.⁶

Religiösa och filosofiska förklaringar blev med den ökande sekulariseringen kompletterade med vetenskapliga. Den medicinska vetenskapen som vilade på naturvetenskaplig grund fick bättre förutsättningar att observera kroppen och det skapades förutsättningar för ett mer effektivt behandlingssystem. Men också jakten på det sanna könet satte igång. Läkarvetenskapen lärde sig under loppet av

1800-talet mer om kvinnans fysiologi och biologi; om menstruationens inträde, förlopp och upphörande, om ägglossning, graviditet och födsel. Sedan det kvinnliga ägget upptäckts på 1820-talet kom man efterhand fram till att det fanns samband mellan ägglossning och menstruation och att befruktning kom till stånd vid sammansmältningen av ett ägg och en sädes-cell.

Intresset för reproduktionen tog kanske lite överhanden, för det uppstod samtidigt en teori om att förmågan att föda barn, reproduktionsförmågan, var det som konstituerade kvinnligheten. Professor *M L Holbrook* presenterade på Medicinska sällskapet i London 1870 en betraktelse om att det verkade "som om den Allsmäktige, när han skapade kvinnan, hade tagit livmodern och byggt en kvinna kring den". Det var som om resten av kroppen blev ett bihang till reproduktionsorganen.

Den engelske läkaren *Henry Maudsley* var motståndare till att flickor fick utbildning av det skälet att det skulle gå ut över deras reproduktionsförmåga. Hans auktoritet på området var en tidigare Harvardprofessor, *Edvard Clark*, som 1873 publicerat boken *Sex and Education* – samma år som Harvard, om än motvilligt, hade tagit emot kvinnliga studenter.

Clarks bok väckte en våldsam debatt och Maudsley använde den flitigt i sin argumentering: kvinnors fysiologi var ett handikapp eftersom både själ och kropp "en vecka varje månad under de bästa åren i livet var mer eller mindre sjuk och oduglig till rejält arbete". En vecka av fyra var kvinnor sjuka – till följd av denna menstruationsmyt, och det hör också till myten att det var medel- och överklasskvinnor som var särskilt sjuka. Det ställdes inga krav på att unga arbetarkvinnor skulle skonas.

Clark och Maudsley var inte ensamma om att förfäktat den här sortens idéer utan fick stöd av Europas ledande läkare. Dr *Marc Colombat* i Paris, professor i den relativt nya specialiteten obstetrik och gynekologi, skrev 1850 en bok om kvinnohygien och kvinnosjukdomar, där han beskrev de många faror som var knutna till menstruationen som han karakteriserade som en stormig kris. Förutom lugn och ro och regelbundna vanor skulle man ta hänsyn till "patientens moraliska tillstånd, och av det skä-

let är det av största vikt att unga flickor tas från internatskolan, när de närmar sig puberteten, så att man kan hålla dem under ständig övervakning". Menstruationen uteslöt utbildning och den unga flickans känslor och nervsystem fick inte heller påverkas av teaterbesök och böcker, och absolut inte av "den moderna skolans exalterade romanser". Använde man huvudet uppnådde man inte sann kvinnlighet. Hjärnan och äggstockarna kunde inte utvecklas samtidigt.

Det var en sak att reproduktionen uteslöt intellektualitet, men även sexualiteten förnekades. Den engelske läkaren *William Acton*, som hade stort inflytande på anglo-amerikanska tankegångar, presenterade den klassiska viktorianska kvinnobilden – kvinnlig avsaknad av begär – i sin bok *The Functions and Disorders of the Reproductive Organs*, som utkom första gången 1875.

Enligt honom var sexuell lust hos kvinnor närmast liktydigt med nymfomani, som han jämförde med ett slags vanvett som man ofta mötte på hospitalet: "men med dessa tragiska undantag kan det inte vara någon tvekan om att sexuella känslor hos kvinnan i de flesta fall är vilande och att de kräver kraftig påverkan för att alls väckas; och även om de väcks (vilket de i många fall inte kan) är de mycket måttliga jämfört med mannens". Kvinnornas passion menade han var riktad mot hem, barn och husliga förpliktelser. Önskan om moderskap gjorde att kvinnor kunde tolerera närmanden från sina män, men i grund och botten ville de helst vara i fred – enligt Acton.⁷

Medicinska teorier bekräftade att reproduktionsförmågan var det allt dominerande i kvinnors liv. Kvinnor skulle använda sin energi på utvecklingen av reproduktionsorganen, vilket uteslöt intellektuell aktivitet och sexualitet. Även om kvinnors väsen på många sätt betraktades som bestämt av deras sexuella funktion sågs de inte själva som sexuella väsen. Män hade en aktiv könsdrift medan kvinnans drift kanaliserades över i modersinstinkten och ansågs bero på önskan om hem och barn.⁸

Sexualiteten kom således att spela en utomordentligt stor roll i avgränsningen av könsförhållandena, kanske för att sexualiteten betraktades som nära förbunden med "natu-

ren". Det var i könsorganen och kroppen som man kunde finna sanningen om könet. Det handlade alltså om ett mer omfattande identitetsprojekt med utgångspunkt i kroppen och biologin. Den biologiska myten kom, såsom framgått, till användning i debatten om kvinnors utbildning och arbete. På lång sikt blev kvinnorna ändå integrerade i utbildningssystemet, så kanske var den biologiska myten bara halva sanningen, kanske kunde den vändas till kvinnans fördel, kanske motverkades den av jämställdhetstendenser som i första hand omfattade de ogifta kvinnorna.

Skillnad mellan gifta och ogifta kvinnor

Det unika i det europeiska mönstret ligger särskilt i att kvinnorna inte behövde gifta sig som mycket unga. Detta ökade kvinnornas autonomi och självständighet i den västliga världen. På 1800-talet flyttade många unga ogifta västeuropeiska kvinnor till storstäderna, där de fick arbete som tjänsteflickor och uppgick i det urbana livet, vilket kanske förklarar varför den politiska jämlikheten slog igenom tidigt i Europa. I ett globalt sammanhang var denna rörlighet hos unga kvinnor något speciellt. I icke-västliga kulturer har de aldrig haft samma frihet att lämna familjen och flytta till staden innan de var gifta. I Tredje världen där kvinnor gifts bort mycket tidigt är det än idag de som blir lämnade kvar med barnen när mannen flyttar till staden.

Om vi vill förstå kvinnornas situation i det moderna samhället är det viktigt att skilja mellan gifta och ogifta. Till de ogifta räknas då inte bara de relativt många i en kvinnogeneration som aldrig gifte sig utan också de ännu icke gifta kvinnorna, som också utgjorde en betydande grupp eftersom ungdomstiden var relativt lång.⁹ Inställningen till gifta och ogifta kvinnor blev dock inte densamma. De ogifta behandlades nästan som män och kvinnofrågan handlade särskilt om att skaffa dem tillträde till utbildning och arbete. Giftermål var helt liktydigt med att välja husmorsyrket. Äktenskapet gav män och kvinnor helt skilda uppgifter, vilket förklarar en del av kvinnornas särställning. Därför skapade det moderna sam-

hället en klyfta mellan gifta och ogifta, vilket bidrog till att komplicera kvinnofrågan så att den kom att omfatta jämställdhet och särart, likhet och skillnad på en och samma gång. Kvinnan kom att betraktas både som könsvarsel och individ. Man hade alltså både en konsekvent likhetstanke, baserad på liberala demokratiska principer och en polariserad, komplementär särartstanke med tillhörande lära om åtskilda sfärer (Vogt 1992:85). Kvinnofrågan började inte på landsbygden utan i staden, och det blev de ogifta som gick i täten.

Till följd av migrationen blev överskottet av ogifta stort i de europeiska städerna, och särskilt av ogifta kvinnor som ofta arbetade som tjänstefolk. Just de goda möjligheterna till anställning i husligt arbete var skälet till att det var mest kvinnor som flyttade in och de var vanligen unga och ogifta.

Befolkningstillväxten i 1800-talets Europa skedde i ett samhälle som vilade på agrarproduktion och skapade en överbefolkning som lantbruket inte kunde suga upp. Det var särskilt den egendomslösa lantbefolkningen som ökade, och när produktionen inte höll jämna steg med befolkningsökningen räckte inte maten till, med svält och fattigdom som följd. Överbefolkning och brist på jord var bakgrunden till att många blev tvungna att flytta till staden. Och det handlade om städer i antal och storlek som man inte sett tidigare i världshistorien. På den europeiska landsbygden var det av sju personer bara en som bodde kvar medan fem flyttade till städerna och en utvandrade. Det var många som var med om den otroliga omvälvning det innebar att flytta från landet till staden, medan andra dessutom bytte fädernesland. Kvinnorna utgjorde majoriteten av dem som invandrade till städerna men det var fler män som emigrerade. Detta ledde till kvinnoöverskott i utvandrarländerna, något som man var uppmärksam på i samtiden. Då den engelska folkräkningen 1851 hade visat att 30 procent av kvinnorna mellan 20 och 44 år var ogifta, hördes bekymrade röster. Att förpassa de många ogifta kvinnorna till en bättre äktenskapsmarknad såg journalisten *Wilhelm Rathbone Greg* 1862 som en lösning på problemet (Deacon 1972, Vicinus 1985). Han

fick dock ge upp projektet; det hade behövts för många fartyg att sända iväg 405 000 kvinnor från det gamla landet till att tjäna som hustrur åt männen i det nya. För Greg var kvinnor överflödiga, när de inte hade möjlighet att fylla sin "naturliga" roll i förhållande till män. Tjänsteflickor var däremot inte överflödiga; de arbetade för män och kunde inte avvaras.

Överförde det privata till det offentliga

Det fanns flera skäl till att kvinnor hade blivit överflödiga för att nu använda den tidens språkbruk. De ogifta kvinnornas roll blev med industrialiseringen mer marginell jämfört med det förindustriella samhället. Doktrinen om de åtskilda sfärerna – där han stod för offentligheten och hon för det privata – hade vuxit i styrka sedan mitten av 1800-talet. Den medverkade till att sprida inställningen att en kvinnas enda existensberättigande låg i äktenskapet. Metaforer hämtade från industri och handel dominerade debatten och ogifta kvinnor var utifrån en kapitalistisk tolkningsram sådana som inte hade framgång i "affärslivet", alltså äktenskapet. På motsvarande sätt var de en symbol för den sociala ordning som övergången från land till stad hade skapat, för som samhället såg ut och med den viktoriaiska sfäruppfattningen fanns det inte riktigt några försörjningsmöjligheter för medelklasskvinnor förutom att bli guvernanter. Det viktoriaiska kvinnoidealet, läran om kvinnors moraliska överlägsenhet och civiliserade uppgifter användes för att få kvinnor att utvandra. Det var efter dåtidens uppfattning en lämplig uppgift för kvinnor att civilisera kolonierna.

Många kvinnor klarade sig bra och utnyttjade ofta situationen i det nya landet. Det verkar nämligen som om de anställda hade mycket bättre förhållanden här. Just för att det var brist på hjälp i hushållet och dessutom kvinnounderskott var hushållsarbete inte deklaserande. Skillnaden mellan herrskap och tjänstefolk var också mindre än de var vana vid hemifrån. Upplevelserna av det främmande var så till vida positiva och visade hur snäva gränser Europa hade för medelklasskvinnornas arbetskraft och utveckling.

De kvinnor som blev kvar, vilket var de allra flesta, utnyttjade debatten om de överflödiga kvinnorna till sin egen fördel. De gjorde upp med den negativa betydelsen i "överflödiga" och skapade en ny roll som var både offentlig (omfattande avlönat arbete) och feminin (dvs tillhörande hemmet). Det gick att vända på den viktoriaiska kvinnobilden. Det var just för att hjälpa andra som ogifta kvinnor hade rätten och skyldigheten att söka avlönat arbete. De sprängde inte doktrinen om separata sfärer utan lyckades överföra den privata sfären till den offentliga. De avisade inte den viktoriaiska myten utan nytolkade den. Hela uppbyggnaden av sjukvården och Florence Nightingales strävanden att göra sjukvård till ett yrke kan ses som en sådan nytolkning. Många av dessa överflödiga kvinnor var således med om att skapa sociala institutioner inom sjukvård, skolväsende etc och hela det sociala området var i hög grad något som kvinnorna tog itu med och var med om att bygga upp. Historikern *Denise Riley* har visat hur kategorin "kvinna" förbinds med det "sociala" och hur det sociala också blev grunden för feminismen (Riley 1988, Rosenbeck 1992).

Kärleken allt viktigare för äktenskapet

Kvinnornas möte med staden var i hög grad klassbestämt. Delar av den historiska forskningen har utnämnt arbetarklassens kvinnor till spjutspetsen i en sexuell revolution. Utgångspunkten för denna tolkning är också befolkningsutvecklingen, eftersom det i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet blev en omfördelning av antalet barn födda inom och utom äktenskapet. *Edvard Shorter* (Shorter 1973, 1979) har hävdad att det bakom ökningen av utomäktenskapliga barn mellan 1750 och 1850 låg en känslornas revolution, en radikal förändring av inställningen till äktenskapet. Ökningen av de utomäktenskapliga födslarna var uttryck för att kvinnor sökte större sexuell utveckling och frihet. Det skedde en beteendeförändring hos unga arbetarkvinnor, en tilltagande känsla av personlig autonomi och oberoende, som sedan spred sig till äldre kvinnor och andra grupper. Fertilitetsök-

ningen ansågs vara resultatet av större aktiv sexualitet som i sin tur var en följd av romantisk kärlek. Kärleken kom att spela en större roll för valet av äktenskapspartner och det förklarar ökningen av antalet föräktenskapliga förbindelser och utomäktenskapliga födslar. De många barnen ansågs vara resultatet av en ökande sexuell aktivitet, början till en brytning med det sexuella förtrycket som var karaktäristiskt för det västeuropeiska äktenskapsmönstret. I stället för att låta sig styras av yttre hänsyn som t ex egendom och föräldraönskemål vid valet av äktenskapspartner började ungdomarna att lägga tonvikten på inre känslor. Det uppstod en mer romantisk kärleksuppfattning. Med den nya marknadsekonomi skapades nya former för kvinnoarbete, vilket också medförde att kvinnor fick egna inkomster och blev oberoende av föräldrarna, vilket gav dem större sexuell frihet. Andra forskare, däribland *Joan Scott*, *Louise Tilly* och *Miriam Cohen* (Cohen 1980 samt Tilly&Scott 1978) har i stället hävdad att det inte var den sexuella aktiviteten utan omständigheterna som ändrade sig. Liksom förr gick de unga kvinnorna i säng med sin partner, men när det gick snett var det inte längre samma press från familjen och lokalsamhället på att få förhållandet legitimerat.

Trots oenigheter är man dock överens om att stora förändringar ägde rum. Att unga kvinnor arbetade långt hemifrån, bodde i städer i stället för i byar och själva förtjänade sitt uppehälle ökade också deras självständighet. Men med det större oberoendet följde också större sårbarhet, t ex i fråga om äktenskap och parbildning. De hade större frihet i valet av partner, men männen kunde också lättare svika när kvinnans familj inte var i närheten och såg till att äktenskapslöftet hölls. Det sociala trycket från kyrka, familj och lokalsamhälle som garanterade att utomäktenskapliga graviditeter blev legaliserade fanns inte på samma sätt i staden som på landet. Många av kvinnorna som flyttat kände sig fortfarande nära knutna till sin familj och skickade kanske också pengar hem och bidrog på det sättet till familjeekonomi. Men familjebanden förändrades – på gott och ont. Som *Elisabeth Wilson* har påvisat innebär storstaden emancipationsmöjlig-

Ieva Martinaitytė: Svart mjölk, 1993.

heter för kvinnor och minoriteter, både sexuella och etniska. Jag vill tillfoga att det också i de demografiska strukturerna fanns frigörande potentialer. Förändringarna i det demografiska mönstret har revolutionerat kvinnornas livscykel och skapat nya ramar för kvinnolivet.

Familjerna tog initiativet till födelsekontroll

Redan omkring år 1800 hade befolkningen i Europa börjat öka – inte för att folk i större utsträckning fick fler barn utan för att flera av dessa nådde vuxen ålder. Den demografiska förändring som de flesta västländer genomgick på 1800- och 1900-talet kännetecknades av nedgång i både dödlighet och födelsetal men inte parallellt. Först gick dödligheten ned, nämligen redan kring år 1800. Under en lång period fick kvinnorna i stort sett lika många barn som tidigare men det var fler av

dem som överlevde, vilket medförde kraftig befolkningstillväxt. Men frammot år 1900 började även fertiliteten att sjunka.

Nedgången i barnantalet tog sin början i Frankrike redan omkring 1820, men under århundradets sista decennier började antalet att sjunka överallt i västvärlden. Först i norr och sist i söder, med Irland som sista land, där det dröjde ända fram till 1919 innan någon nedgång kan fastställas. Alla deltog, t o m de franska politiker som på 1920-talet genomdrev Europas mest restriktiva preventivmedels- och abortlag. Även om de högljutt förordade stora familjer praktiserade de själva tvåbarnsfamiljen. Så födelsekontroll var en framgång som väldigt många tog del i – men initiativet kom från familjerna och inte från samhället.

Denna förändring från naturlig fertilitet till familjebegränsning och födelsekontroll skedde rätt snabbt, och när utvecklingen väl satt igång gick den inte att hejda trots ihärdiga försök, och likaså slog den igenom under rätt olika socioekonomiska och demografiska betingelser. I vissa länder, som i England, kom inte barnbegränsningen förrän efter industrialiseringen och urbaniseringen, men den fanns också i Skandinavien som då inte var särskilt industrialiserat och i exempelvis Ungern där den agrara ekonomin ännu spelade en primär roll. Så vi har inga bra förklaringar till varför detta händer. Det måste ha handlat om en mentalitetsförändring och den spred sig över nationalitetsgränserna. Av ett eller annat skäl skapades plötsligt en öppenhet inför att påverka reproduktionen. Folk accepterade redan kända metoder som tidigare inte setts som möjliga att använda. Avbrutet samlag och avhållsamhet var de vanligaste.

Inställningen blev nu en helt annan, ändamålet var nu att kontrollera sitt eget liv. Ändringarna i kvinnors status, sekulariseringen, större vikt vid individuella intressen spelade en viktig roll vid sidan av socioekonomiska faktorer. Sekulariseringen skapade ökad orientering mot det världsliga och mot framgång på jorden och var ett uttryck för att världen kan förändras. Rationalitet var en del av den moderna synen på världen och med rationellt beteende avsåg man hänsynen till individen eller den enskilda familjens ekonomiska utby-

te. Barnbegränsning kunde vara uttryck för människors önskan att kontrollera framtiden och ha inflytande över sina livsbetingelser. Det hörde till en modern världsuppfattning att världen kan förstås och tolkas och att det är den enskilda individens ansvar att planera sitt liv och sörja för framtiden. Man skulle inte bara acceptera sitt öde och låta Guds vilja ske, vare sig när det gällde att bestämma hur många barn man skulle ha eller hur många av dem som skulle överleva. Tron på vetenskapen och individens betydelse och människans makt att förbättra sin lott i livet ersatte tidigare skedens acceptering av den högre viljan. Längre hade man trott att det var Gud som sände barnen och att han skulle sörja för dem – med sekulariseringen övertog människan själv ansvaret.

Demokratisering av moderskapet

Det sjunkande barnantalet och födelskontrollen fick stor betydelse för kvinnorna. Förändringen från hög till låg fertilitet och från hög till låg dödlighet blev en av de viktigaste sociala förändringarna i modern tid. Idag verkar den demografiska övergången att ha varit oundviklig i den västliga världen. Låg dödlighet, hög äktenskapsfrekvens och rimlig levnadsstandard hade varit omöjligt att uppnå med familjer på åtta-tio barn. På den tiden sågs inte sjunkande fertilitet som en förnuftig anpassning till förändrade omständigheter utan snarare som en hotande fara. Före första världskriget utbröt det närmast befolkningskrig mellan Frankrike och Tyskland.

Avvecklingen av det europeiska äktenskapsmönster, som slog igenom på allvar först omkring andra världskriget, medförde en ny revolution. Folk började gifta sig tidigare och antalet som aldrig gifte sig sjönk. Flera kvinnor gifte sig och fick barn, även om det föddes långt färre barn. På det sättet demokratiserades moderskapet och föräldraskapet. Ökningen av antalet gifta var orsaken till den ökning av barnantalet som började på 1940-talet i västvärlden. Men den var ett kortvarigt fenomen. Utvecklingen har förstärkt tendensen att det är kärleken och inte arbetet som är utgångs-

punkten för det moderna äktenskapet och håller samman familjen.

Äktenskapet blev längre på grund av den ökande medellivslängden. Ett livslångt äktenskap kunde bli dubbelt så långt som tidigare – mer än 40 år mot tidigare kanske 20 år. Före 1800 upplöstes de flesta äktenskap genom ena makens död, och detta innan barnen flyttat hemifrån. Nu var det helt annorlunda.

Par som gifte sig nu var de första som kunde vänta sig ett liv tillsammans efter det att barnen blivit vuxna och flyttat hemifrån. Från att familjen före år 1800 nästan uteslutande var upptagen med barnafödande och barnuppföstran skedde det en stor förändring så att en mycket stor del av familjens liv återstod sedan barnen flyttat ut, dvs så att det i våra dagar finns många hushåll "utan barn". Barnen föddes tidigare och under en kortare period, vilket medförde att föräldrarna levde nästan hälften av sitt äktenskap utan hemmaboende barn.

När detta läggs till den ökade livslängden skapas en ny livsfas på ca 25 år. Genom demografiska förändringar har vi fått tid till skänks, något man kunde kalla "den vunna tiden".

Det politiska könet

Jag har i den här artikeln koncentrerat mig på de drag i befolkningsutvecklingen som fått betydelse för kvinnorna. Jag har inte kunnat gå närmare in på industrialiseringens betydelse. Det intressanta är att medan fabrikkssystemet i sin första fas dominerades av kvinnoområden skedde det i och med den andra industriella revolutionen en maskulinisering av både arbetsområden och arbetskraft (Lützen och Rosenbeck 1992). Detta ägde rum samtidigt med att reformivern och önskan att styra kapitalismen tilltog.

Vetenskapen kom att spela en stor roll i Europas rörelse mot välfärdssamhället. Det fanns en utbredd tro på att vetenskapen kunde lösa de hotande sociala problemen som följde i industrialiseringens kölvatten. Vetenskapen skulle medverka till att producera den bästa barnaveln och de bästa medborgarna, och där blev kvinnan som mor centrum för strävande-

na att intervensera i folks liv. Detta får ses i samband med att befolkningen blev centrum för starkt politiskt intresse.

I allians med vetenskapen blev socialpolitiken centrum för det moderna samhällets politiska lösningar och ett sätt att organisera och styra kapitalismen. Inte bara könet utan också befolkningen och befolkningens kvalitet blev föremål för ett ordningsprojekt i den moderna hygienens eller socialhygienens namn, ett projekt som inte uppfattades som politiskt utan vetenskapligt och objektivt – som ren vetenskap utan anknytning till etik, ideologi, moral och politik.

Motivet till det moderna samhällets befolkningsintresse var inte uteslutande hänsynen till medborgarna, bakom det låg också nationens intresse av arbetskraft och soldater. I den nyetablerade industrin fanns det behov av arbetare, och samtidigt växte nationalstaternas imperialistiska drömmar. Kvinnans roll blev att vara modern till soldaten och uppfostraren av den blivande arbetskraften. En aggressiv befolkningspolitik kom bl a till uttryck när nationalstaterna etablerades. Efter att Frankrike hade förlorat mot tyskarna 1871 gavs det många olika förklaringar till nederlaget. En av dem var att det var färre fransmän än tyskar. Frankrike var det land i Europa där födelsetalet börjat sjunka redan i början av 1800-talet. Det sjunkande barnantalet betraktades snarare som ett politiskt än ett moraliskt problem. Långt före första världskriget hade det därför inletts en sorts befolkningskrig mellan Frankrike och Tyskland. Idag ser man tydligt att Frankrike – genom att reducera barnantalet – introducerade det moderna äkten- skaps- och fertilitetsmönster som resten av Europa började efterlikna från slutet av 1800-talet. Men flera årtionden in på detta sekel upplevdes befolkningsminskningen som ett problem. En stor befolkning ansågs vara viktig för att skaffa soldater och arbetare. Två strategier utvecklades; betoningen på moderskapet var den ena och rashygien den andra.

Kvinnors fertilitet blev ett centralt politiskt område, och härifrån utgick många av välfärdssamhällets reformer. Många kvinnor, t ex *Helene Stöcker* i Tyskland och *Ellen Key* i Sverige medverkade till att ställa moderskapet på den

offentliga scenen.¹⁰ Så länge politiken inte blivit statlig och officiell finns det tendenser till att kvinnorna deltar mer aktivt. Kvinnofrågan blev en välfärdspolitisk fråga, där kvinnorna var aktiva. Man kan gott tala om en spädbarnsvälfärdsrörelse, som omfattade de flesta västländer, kanske särskilt de nordeuropeiska från sekelskiftet och framåt.

Michael Foucault har introducerat begreppet biopolitik för politik riktad mot befolkningen. Och faktiskt fick både vetenskapen och befolkningsutvecklingen stor betydelse för den politiska historien. Som vi har definierat politik i sista delen av "Den moderne tid" (Lützen och Rosenbeck 1992), där vi behandlar ideologi och politik (som de flesta historiker uppfattar politiken, nämligen som det som försiggår i offentligheten och har sin tyngdpunkt på aktörspektivet) finns det en tendens att kvinnorna faller bort.¹¹ I det moderna samhället har kvinnorna inte blivit representerade i politiken i särskilt hög grad. I de nordeuropeiska länderna infördes rösträtten omkring första världskriget och i resten av Europa inte förrän kring andra världskriget. Men även om kvinnorna inte varit politiska aktörer ingår "kvinna" och kön som representation. Kön spelar således en viktig roll i den moderna västliga politiska historien. Därmed måste uppfattningen av den politiska historien ändras, politikerbegreppet utvidgas och politik inte begränsas till det offentliga.^{12, 13}

NOTER

¹ *Det europeiske Hus*, redigerad av Søren Mørch och utgiven på Gyldendal, utkom i sex band 1991-1992. Verket fick ett blandat mottagande och utsattes för stark kritik på grund av bristande redigering. Den kritiken är berättigad från den synpunkten att författarna fick fria händer i valet av syntes. Redaktörerna fick så att säga redigera på författarnas premisser. Så det blev sex mycket olika böcker. Fjärde bandet, "Stat og nation" av Knud Jespersen betonade militärhistoria, medan Karin Lützen och jag i femte bandet "Den moderne tid" närmast har bortsett från världskrigen. Vi börjar med vetenskapen och dess betydelse för den andra industriella revolutionen. Den första industriella revolutionen hade i gengäld blivit lika försiktigt nämnd i fjärde bandet som krigen blir i femte. Sjätte bandet "Hjem til Europa" av Anne Knudsen och Jan Ifversen avslutade verket med en gedigen politisk historia. Trots kritiken har flera av arbetena blivit positivt värderade som enskilda verk.

Vårt band fick övervägande negativa recensioner av fackhistorikerna men positiva av journalisterna – alla män.

- ² Jag bygger i artikeln på vårt gemensamma arbete i "Den moderne tid." (Lützen och Rosenbeck 1992).
- ³ Mary Poovey (1988,1989) har visat hur bilder av kön ingick i utvecklingen av Englands sociala institutioner, i organiseringen av ekonomi och lagstiftning och hur de medverkade till att rationalisera landets imperialistiska ambitioner. Hon påpekar det viktiga i att analysera "kvinna" och kvinnor. Det betyder att "kvinna" är en symbol i den symboliska och binära ordningen men att det också finns historiska kvinnor som avslöjar skillnaderna i en universell kategori, som har kopplat könet nära till naturen.
- ⁴ Till avsnittet om befolkning har vi använt Anderson 1980, Hajnal 1974, Johansson 1979, Matthiessen 1976, McLaren 1984, Rabb&Rotberg 1973, 1980, Wrigley 1966, 1972, 1976, Walle 1980, Walle & Knodel 1980 samt Wells 1976.
- ⁵ Angående social konstruktionsteori, se Rosenbeck 1992.
- ⁶ Jag vill på intet sätt hävda att det inte finns skillnader mellan de enskilda länderna, för det gör det. I Knudsen & Wilkens 1993 påpekas såväl likheter som skillnader. Men ramen för deras kulturanalys av skillnader är ändå den gemensamma europeiska.
- ⁷ Det fanns läkare som såg mer liberalt på kvinnors sexualitet, men det var ett generellt drag att betrakta kvinnors och mäns sexualitet som varande olika (Rosenbeck 1992:646).
- ⁸ Om sexualitet kan dessutom hänvisas till Foucault 1978, Hellerstein, Hume & Offen 1981, Riemer & Font 1980, Rosenbeck 1992a, Weeks 1981.
- ⁹ I Danmark låg andelen ensamstående kvinnor i generationen född 1880-1884 på 16 procent men hade för generationen född 1920-24 sjunkit till knappt 7 procent.
- ¹⁰ Enligt Offen 1988 var moderskapsrörelsen betydelsefull i hela den västliga världen och utgör exempel på att kvinnornas politiska aktivitet tar sig andra former än vi känner igen från studiet av mäns politiska aktivitet.
- ¹¹ Det som stötte fackhistorikerna för pannan var vår behandling av periodens allmänpolitiska utveckling. Den delen hör också till bokens svagaste, men det är inte där vi lagt tyngdpunkten. Vi valde att inte skriva samma politiska historia ännu en gång, såsom den presentats i diverse arbeten. Nationalhistorier och världshistorier (och förklädda Europahistorier) skrivs ofta utifrån ett politiskt koncept.
- ¹² Tankarna om det politiska har utvecklats i Rosenbeck 1994.
- ¹³ Samtliga textutdrag är från Hellerstein, Erna O, Hume, Leslie P & Offen, Karen M (red.) *Victorian Women. A Documentary Account of Women's Lives in Nineteenth-Century England, France and the United States*. Sussex 1981.

LITTERATUR

- Anderson, Bonnie S, Zinsser, Judith P, *A History of Their Own. Women in Europe from Prehistory to the Present*, Vol II. London, 1989.
- Anderson, Michael, *Approaches to the History of the Western Family 1500- 1914*, London, 1980.
- Blom, Ida (red), *Kvinder. Fra urtid til nutid*, Bd 1 og 2. Politiken, København, 1992; Cappelens Forlag, Oslo, 1992.
- Boxer, Marilyn J & Quataert, Jean H (red), *Connecting Spheres. Women in Western World 1500 to the Present*, Oxford, 1987.
- Braidotti, Rosi, *Patterns of Dissonance*, London, 1991.
- Davidoff, L. and Hall, C. *Family Fortunes. Men and women of the English middle calss 1780-1850*, London, 1987.
- Deacon, Alan & Hill, Michael, "The Problem of "Surplus Women" in the Nineteenth Century, Secular and Religious Alternatives", Michael Hill (red), *A Sociological Yearbook of Religion in Britain*, 1972.
- Frisch, Hartvig, *Europas Kulturhistorie*, Band 1-4. København, 1962. (org 1928).
- Foucault, Michel: *Seksualitetens historie* 1, København, 1978.
- Hajnal, J, "European marriage patterns in perspective", Glass, D V & Eversley, D E C (red): *Population in history. Essays in historical demography*, London, 1974.
- Hellerstein, Erna O; Hume, Leslie P & Offen, Karen M (red), *Victorian Women. A Documentary Account of Women's Lives in Nineteenth-Century England, France and the United States*, Sussex, 1981.
- Johansson, Sheila Ryan, "Demographic contributions to the history of victorian women", Kammer, Barbara (red): *The women of England. From anglo-saxon times to the present*, Hamden, 1979.
- Knudsen, A och Wilken, L, *Kulturelle Verdener. Kultur og kulturkonflikter i Europa*, København, 1993.
- Lützen, Karin och Rosenbeck, Bente, *Den moderne tid*. Band 5 i *Det europæiske hus*, København, 1992.
- Matthiessen, P C, *Befolkningens vækst*, København, 1976.
- McLaren, Angus, "Abortion in France, Women and the Regulation of Family Size 1800-1914". *French Historical Studies*, vol 10, nr 3, 1978.
- McLaren, Angus, *Sexuality and Social Order. The Debate over the Fertility of Women and Workers in France 1770-1920*, New York, 1983.
- McLaren, Angus, *Reproductive Rituals, The perception of fertility in England from the sixteenth century to the nineteenth century*, London, 1984.
- Mernissi, Fatima, *Beyond the Veil. Male-Female Dynamics in Modern Muslim Society*, Cambridge, Massachusetts, 1987.
- Poovey, M, "Feminism and Deconstruction". *Feminist Studies*, 14, no 1, 1988.
- Poovey, M, *Uneven Developments. The Ideological Work of Gender in Mid-Victorian England*, London, 1989.
- Rabb, Theodore K & Rotberg, Robert I (red): *The Family in History. Interdisciplinary Essays*, New York, 1973.
- Rabb, Theodore K & Rotberg, Robert I (red), *Marriage and Fertility. Studies in Interdisciplinary History*, New Jersey, 1980.
- Riemer, Eleanor & Fout, John C, *European Women. A*

- Documentary History 1789–1945*, New York, 1980.
- Offen, K. "Defining Feminism: A Comparative Historical Approach". *Signs*, vol 14, no 1, 1988.
- Riley, D. "Am I that Name?": *Feminism and the Category of "Women" in History*, London, 1988.
- Rosenbeck, Bente. *Kvindekøn. Den moderne kvindeligheds historie 1880–1960*, København, 1987.
- Rosenbeck, Bente. *Kroppens politik. Om køn, kultur og videnskab*, København, 1992.
- Rosenbeck, Bente. Bidrag til Blom, 1992 (a).
- Rosenbeck, Bente. "Politik, videnskab og køn". Trykkes i rapport til Nordisk Historikermøde, Oslo, 1994.
- Shorter, Edward. "Female Emancipation, Birth Control, and Fertility in European History", *The American Historical Review*, vol 78, nr 3, 1973.
- Shorter, Edward. *Kernefamiliens historie*, København, 1979.
- Smith, Bonnie G. *Changing Lives. Women in European History Since 1700*, Lexington, 1989.
- Tilly, Louise A & Scott, Joan W. *Women, Work, and Family*, New York, 1978.
- Tilly, Louise A Scott, Joan Wand Cohen Miriam. "Womens Work and European Fertility Patterns", Rotberg, Robert I and Rabb, Theodore K. *Marriage and fertility. Studies in Interdisciplinary History*, New Jersey, 1980.
- Vogt, Sidsel. *Kvinner og arbeid 1750–1914 i England og Frankrike. En oversikt over kvinnehistorisk forskning*, NAVF's sekretariat for kvinneforskning, Oslo, 1983.
- Vogt, Sidsel; *Kvinnenes sosialhistorie. Kvinnesyn og kvinneliv i England, Frankrike og USA ca 1650 – 1920*, Oslo, 1991.
- Walle, Etienne van de & Knodel, John. "Europe's Fertility Transition: New Evidence and Lessons for Today's Developing World", *Population Bulletin*, vol 34, no 6, 1980
- Walle, Etienne van de, "Alone in Europe: The French Fertility Decline until 1850" . Tilly, Charles (red). *Historical Studies of Changing Fertility*, New Jersey, 1978.
- Wells, Robert V. "Family History and Demographic Transition". *Journal of Social History*, vol 9, no 1, 1975.
- Weeks, Jeffrey. *Sex, Politics and Society. The regulation of sexuality since 1800*, Essex, 1981.
- Wilson, E. *The Splinks in the City*, London, 1991.
- Vicinus, Martha. *Independent women. Work and community for single women 1850 – 1920*, London, 1985.
- Wrigley, E A. "Family Limitation in Pre-Industrial England". *The Economic History Review*, no 1, 1966.
- Wrigley, E A "The Process of modernization and the industrial revolution in England". *The Journal of Interdisciplinary History*, vol 2, 1972.
- Wrigley, E A. *Population and History*, New York, 1976.

SUMMARY

This article is based on *Den moderne tid* volume 5 in *Det europæiske hus* written together with Karin Lützen. It focus on certain characteristic aspects in women's situation in the western world in the periode 1870 to 1945. The quality of the population became a central factor in modern society: object of population policy and social policy. This made women a key figure in the care of the population and in the reformation of industrial society and made gender central in many modern institutions. The western european marriage pattern characterised by high age at marriage and by a big part of a generation never marrying was unique in the world. This pattern made it possible for young people to save money in their youth: money intended for their future marriage. This saving of money on a mass scale was important for the european "take off" into modern economic growth. This marriage pattern was also very important for women, who did not have to get married at young age. They had to earn their own living, and in order to get work they often had to move to the towns, which meant independency of their family. But it also meant that they became part of the modern city. But it is important to be aware of the differences between married and unmarried women. The unmarried were emancipated and received the same opportunity as men, but married women had to be different from men in every direction. But even if their role was supposed to be traditionel, demografic changes (concerning the marriage pattern, fertility and death) revolutionized the life-cycles of women. This development also had political importance.

Bente Rosenbeck
Center for kvindeforskning
Køpenhamns universitet
Njalsgade 80
DK-2300 Köpenhamn S